

ВЕСТНИК

МЕЖДУНАРОДНОГО
СЛАВЯНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА
ХАРЬКОВ

ТОМ II

№ 1 1999

активу цієї організації в судових розглядах більше 300 рішень судів про звільнення з роботи перерозглянуто з визнанням цих звільнень неправомірними.

Аналіз причин ухвалення судами неправомірних рішень, що в подальшому були скасовані, не проводиться. Заходи, що виключають прийняття неправомірних рішень, не здійснюються, що веде до демонстративного пікетування судових і адміністративних органів, посиленню їхньої охорони, збільшенню силових структур, непродуктивному використанню засобів податколатників, зниженню життєвого рівня громадян.

Відсутність узагальнюючої та аналітично-контролюючої структури за діяльністю судів і виконанням нормативних актів цієї діяльності з боку профспілок викликає незадоволеність роботою централізованих профспілкових органів і майже не працюючою систе-

мою профспілкового захисту працюючих членів сіспільства зумовили створення так званих незалежних профспілок. Нездатність профспілок впливати на працевлаштування і державні структури з приводу виплати заробітної плати зумовлюють трансформацію профспілкових відносин в політичний рух, в направлення лідерів профспілок у владні структури, які б дали можливість впливу на створення законодавчої бази захисту соціальних прав і можливостей працюючої і соціально-незабезпеченої частини суспільства. Це яскраво відображається у прийнятих Верховною Радою України законодавчих і конституційних актах за 1992–1997 роки.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Известия ВЦИК*.— 1918.— № 135.
2. *Политика и практика зарплаты*.— Л., 1927.— с. 16.

ПРАВОВА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА У ПЕРШІ РОКИ НЕПУ

Кандидат історичних наук, доцент О. А. ГАВРИЛЕНКО

Харківський університет внутрішніх справ

Поступово крок за кроком наша історична наука позбавляється багатьох міфів, які творилися впродовж десятиліть. Цей процес деміфологізації історії проходить непросто, оскільки чимало фактів сприймаються дослідниками як аксіоми, що не потребують доказів, і коли знаходиться матеріал, який спростовує ті чи інші твердження, свідчить про їхню хибність, докорінна зміна своєї точки зору здається їм чимось на зразок святотатства. Але невблаганний плин часу зумовлює еволюцію наукової думки, і нова генерація дослідників знову й знову звертається до начебто раз і назавжди вирішеної проблеми. Це вбачається цілком закономірним. “Кожне покоління повинно написати свою історію. Нові події набирають ваги, і давні події треба розуміти по-новому”, — слушно зауважував професор Кембриджського та Лондонського університетів Дж. Гаддейн [1].

Одним з таких міфів є й до цього часу поширена в значній частині навчальної та наукової літератури точка зору щодо безпроблемності питання про введення невідомого податку як альтернативи продрозкладці періоду воєнного комунізму. Багатьом історикам і досі здається, що варто було делегатам X з'їзду РКП(б) проголосувати за прийняття нового курсу та заміну розкладки натуральним податком, як селянство, зрозумівши всі вигоди нової політики, одразу ж заходилося розбудовувати господарство та бігцем кинулося здавати податок до відповідних державних установ. Насправді ж процес прийняття непу та заміни продрозкладки натуральним податком був надзвичай-

но непростим, і втілення його в життя далеко не завжди відповідало опрацьованій теоретичній концепції, а значить і не завжди мало ті наслідки, на які розраховували партійні теоретики.

Як відомо, прийняття нового курсу було для більшовицького керівництва кроком вимушеним. За дещо цинічним, але точним висловом Л. Д. Троцького, у Кронштадті “селянин поговорив з Леніним, використавши, як рупор, щоб бути почутим, важку корабельну артилерію”. І таке звернення не могло лишитися поза увагою, оскільки воно означало для влади більшовиків як в Росії, так і в Україні, останній дзвоник перед всенародним повстанням, яке вже охопило широкі верстви населення (переважно селян) на значній території. І лише завдяки вмілому застосуванню політики “батога та пряника” — часткових ринкових перетворень в умовах існування держави “диктатури пролетаріату” — комуністичній олігархії вдалося втримати владу в своїх руках. Але реальні заходи непу були далекими від того прилизаного блискучого ідеалу, який В. І. Ленін так палко обстоював, що навіть вдався до погрози піти у відставку з посади голови Раднарком, в разі якщо новий курс не буде прийнято [1].

Згадуючи ці події, “улюбленець партії М. І. Бухарін писав: “Коли всі ми, як барани, стояли за крайній воєнний комунізм і розстрілами примушували клятих селян віддавати нам увесь їхній хліб, хто як не Ленін, побачивши, що ми не сьогодні-завтра загуркочемо и негідник Пахом відкрутить нам голову, закри-

чав нам: "Стій! Досить, бовдури, повертайте голоблі!". І в останню хвилину змусив нас перейти до "продподатку"... Хто, як не Ленін, насмілювався, на жах "чистих" комуністів (а значить, і на мій жах), проголосити: "НЕП" і тим самим врятувати становище всієї партії" [2].

І все ж, незважаючи на такий шалений тиск з боку В. І. Леніна, більшість партійних керівників, серед них і українських, формально погоджувались з ним, трактували неп зовсім інакше, ніж вождь, і ставила перед державними органами та окремими посадовими особами відповідні завдання. Так, виступаючи на Першому Всеукраїнському з'їзді працівників юстиції, що проходив у Харкові 19–23 січня 1922 р., голова ВУЦВК Г. І. Петровський зазначав: "Оскільки з буржуазією доведеться мати зносини, треба деяких буржуазних відносин дотримуватися. Це означає, що до того арсеналу, який ми розорили спочатку шляхом повного повалення капіталістичного планування, приватної власності, цього джерела всіх нещастя на землі, нам доведеться знову звернутися до цього арсеналу, тобто дістати звідтіля заіржавілу зброю буржуазії і цим боротися з нею. Я думаю, що у жодного червоного юриста не повернеться думка, що зараз можна піти тим шляхом, щоб знову узаконити власність буржуазії. Навпаки... вам для розробки [норм] права лежить шлях, який приватним власникам порушувати право пролетаріату не дозволить, а пролетаріату порушувати власність колишньої пануючої частини буде можливо. /.../ Звичайно, ми не будемо діяти, як раніше через ЧК чи міліцію, чи просто революційним шляхом, реквізувати та ін. Тепер ми це зробимо через Революційний Трибунал та Народний Суд" [3]. У цьому ж дусі були витримані й резолюції з'їзду "Приватне господарство та грошовий обіг для нас — не найвищий економічний принцип, а лише засіб для зміцнення радянського хазяйства... У галузі права цьому відповідає не стороннє надкласове розуміння закону, а підпорядкування його основній меті, виразом якої у теперішніх умовах є диктатура пролетаріату". Така точка зору й обумовлювала всю правову політику органів державної влади у перші роки непу і насамперед політику стосовно селянства. Специфіка її в цей час полягала в тому, що, декларуючи надання селянам економічної свободи, держава постійно прагнула обмежити їхні права, посилювала економічний та адміністративний тиск на сільське населення, водночас намагаючись застрахуватися від заворушень, викликаних цією політикою.

Стрижнем законодавчої бази радянської держави стосовно селянства був комплекс нормативних актів, які регламентували відносини, пов'язані з визначенням обсягу, форми сплати та процедури стягнення продподатку. Загальновідомо, що продовольчий податок, як систему оподаткування сільського населення, було запроваджено завдяки наполегливості В. І. Леніна, який обґрунтував його необхідність у цілому ряді виступів та теоретичних робіт [4, 5]. Саме продподаток у 1921/22 та 1922/23 роках був основним засобом утворення продовольчого фонду УРСР та радянської Росії [6].

Особливість продподаткової політики в Україні полягала у відповідності з декретами ВУЦВК "Про скорочення продрозкладки на врожай 1920/1921 р." та "Про заміну продовольчої розкладки натуральним податком" від 27 березня 1921 р., у поєднанні підготовки до першої продподаткової кампанії зі збиранням недоплат (недоїмок) скороченої продрозкладки. Справа полягала в тому, що з огляду на посуху в степових районах України і викликаний нею неврожай, незважаючи на застосування найжорсткіших методів, спрямованих на виконання завдань продрозкладки, з напівголодного українського селянства не вдалося зібрати заплановану кількість продовольства в повному обсязі. Тому радянський уряд України за згодою Москви замість незібраних до того часу 95 млн пудів зерна дозволив знизити план до 50 млн пудів. Не останню роль у прийнятті цього рішення відіграло те, що соціальна напруженість в українському селі досягла критичного рівня.

Загальні засади оподаткування сільського населення були сформульовані у відповідній резолюції X з'їзду РКП(б). В ній наголошувалося, що податок стягуватиметься "у вигляді відсоткового та пайового відрахування від вироблених у господарстві продуктів, виходячи з урахування врожаю, кількості їдоків у хазяйстві та фактичної наявності худоби в ньому...". Розміри продподатку повинні були визначатися наперед (до початку весняної сіби). Усі запаси продовольства, сировини та фуражу, які залишалися у селян після виконання ними податку, держава віддавала у повне їхнє розпорядження, і останні мали можливість використовувати їх "для покращання та зміцнення свого господарства, підвищення рівня особистого споживання та для обміну на продукти фабрично-заводської та кустарної промисловості і сільськогосподарського виробництва" [7]. Виходячи з цих принципів, деякі дослідники робили висновок: заміна продрозкладки натуральним податком докорінно змінила характер економічних взаємовідносин між державою та селянством, забезпечила раціональне поєднання загальнодержавних та особистих інтересів селян і означала перехід від позаекономічних методів утворення хлібного фонду до заготівель, які стимулювали розвиток селянських господарств. Але проведення ними аналіз не враховував всього комплексу найважливіших нормативних актів, що регулювали означене коло відносин, і це позначилося на адекватності зроблених висновків складним і неоднозначним реаліям того часу.

Керівництво кампанією по збиранню продподатку в Україні було зосереджено в руках "трійки" у складі секретаря ЦК КП(б)У Ф. Я. Кона, заступника наркома продовольства УРСР, завідувачого організаційно-інструкторським відділом ЦК КП(б)У С. В. Косіора та О. Верхотурського, який перебував на агітроботі у ЦК КП(б)У [8]. Поступово формувалася апарат для роботи на місцях. Майже всі члени ЦК були направлені до губерній як уповноважені. До роботи на "продовольчому фронті" залучалися працівники радянських органів та громадських організацій. Влітку 1921 року з цією метою було мобілізовано половину

членів колегій усіх наркоматів, по одному члену губернських виконкомів на повіт, не менше 2/3 членів повітових виконкомів для роботи у волосіях. 11 квітня 1922 р. ВУЦВК та РНК УРСР прийняли постанову "Про організацію апарату по обкладенню та стягненню єдиного продовольчого податку". Вона являла собою кодифікацію всіх законів, виданих з цього приводу раніше, і була перероблена у зв'язку із запровадженням єдиного натурального податку. Постанова складалася з шістьох розділів: I — "Про органи стягнення продподатку", II — "Про порядок вирахування податку", III — "Про порядок здачі податку", IV — "Оскарження неправильного обкладення податком", V — "Про складання, відстрочення та відклади (отсрочки) податку", VI — "Про стягнення за порушення законоположень про податок". Згідно постанові, стягнення за порушення селянами податкового законодавства мали накладатися як у адміністративному порядку (губернськими та повітовими продкомісарами), так і в судовому (продовольчими сесіями Народних судів та Революційних трибуналів). В адміністративному порядку переслідувалася нездача податку окремими платниками, за що передбачалися штраф та арешт. Продсесії Народних судів мали розглядати справи про здачу податковим органам неякісних продуктів, приховування продуктів та про нездачу податку, якщо продуктів для покриття його у платника не виявилось, і у забезпечення виконання податку накладався арешт на відповідну частину майна. Продсесіям Ревтрибуналів були підсудними справи про відмову від надання відомостей та надання неправильних відомостей про кількість землі та їдців у селянських хазяйствах проти продподатку та про відмову від його виконання, а також про масову нездачу податку чи про масову здачу неякісних продуктів. За ці правопорушення продсесії могли стягувати нездану частину податку і, крім того, застосовувати як загальні міри покарання, так і штраф у розмірі, що не перевищував би половини розміру податку, а також часткову конфіскацію майна.

До справи вилучення хліба у селянства почали залучати й управлінців низової ланки. Згідно з постановою ВУЦВК та РНК УРСР від 11 квітня 1922 р. "Про залучення сільрад та волвиконкомів до проведення натурподатку" на них покладалася відповідальність "за правильне складання списку платників та збирання натурподатку", а також "обов'язок примушування платників до здачі податку".

Мобілізацію для "продовольчої роботи" здійснювали й профспілки. Вже до жовтня 1921 р. профспілки України висунули на посади податкових інспекторів 1425 осіб. Ще 271 особу відрядило Сільськогосподарське та Продовольче бюро ВЦРПС з числа бійців розформованих продзагонів України. У жовтні 1922 р. на посади податкових інспекторів було додатково мобілізовано 240 робітників. З метою надання інспекторам допомоги направлені з Київської губернії 214 чол., Полтавської — 45, Одеської — 121. Для боротьби з опором селян органи Наркомпроду були підкріплені військово-продовольчими дружинами. З ініціативи ВУРПС Продбюро України здійснило мобілізацію до

проддружин республіки 8 тис. чоловік. З них 3 тис. планувалося набрати з бійців продзагонів. Але як би українські більшовики не намагалися продемонструвати свою лояльність по відношенню до московського керівництва, останнє все ж вповні не довіряло їм. Очевидно, саме цим, а також небажанням більшості українських робітників грабувати селянство зумовлювалося направлення для збирання продподатку в Україну величезної кількості робітників з Росії. Так, тільки за мобілізацією Наркомпроду РРФСР та ВЦРПС в УРСР прибуло 10 тис. осіб для організації продовольчих дружин та 20 тис. для зміцнення кадрів продміліції. 500 робітників із неврожайних губерній Росії були відправлені в Україну Наркомпродом РРФСР.

Слід визнати, що у російського керівництва дійсно існували підстави для хвилювання з приводу збирання продовольчого податку. Перш за все селяни, з огляду на тогочасні умови, вважали розміри продподатку значно завищеними і вони мали рацію. Адже, незважаючи на посуху і неврожай, московський більшовицький уряд визначив для України податок у розмірі 117 млн пудів. На думку американського дослідника Д. Ф. Солов'я, "цієї кількості продуктів харчування при скруті вистачило б населенню України, щоб прохарчуватися 4–5 місяців" [9]. Тому селяни часто затримували здачу податку державі. Як наслідок, вже влітку 1921 р. держава знову вдалася до вилучення хліба у селянства за допомогою репресивних засобів. 12 серпня 1921 р. Рада Праці та Оборони РРФСР прийняла постанову, яку підписали голова РПО В. І. Ленін та секретар Л. Фотієва. В ній зокрема зазначалося:

"1. Визнати за необхідне при перших же ознаках протидії збиранню продподатку чи уповільненню у його внеску негайно вживати найбільш рішучих заходів примусового характеру, вводячи до тих, що опираються, волостей та селищ військові частини, негайно направляючи туди виїзні сесії Ревтрибуналів і найсуворішим чином караючи тих, що чинять опір і т.ін.

2. Під час введення військових частин у селища їх продовольче постачання покладати на сільські громади у повному обсязі бойового пайка, ...селянство попереджається, що військові частини негайно будуть виведені по виконанні встановленої для даного строку частки податку і що від самого селянства залежить термін перебування військових частин та їх постачання за рахунок населення.

3. Запропонувати ВЦРПС у бойовому порядку вирішити всі питання, пов'язані з мобілізацією до продінспектури та воєндружин, і провести ці мобілізації..."

Дія цього наказу поширювалася й на Україну, і його вимоги втілювалися в життя згідно наказу ВНК (ВЧК) № 268 від 22 серпня 1921 р. Так, за допомогою вже звичних силових методів у селянства вилучалися продукти його тяжкої праці. Внаслідок цього восени 1921 р. вже мільйони людей, переважно у Південній Україні, почали голодувати. За підрахунка-

ми Д. Ф. Солов'я кількість голодуючих в УРСР у 1922 р. досягла, вже 10 млн чоловік. Але, незважаючи на це, за вказівкою з Москви тисячі тон продовольства вивозилися за межі України. Цей факт відзначали навіть іноземці, які відвідували в той час УРСР. Наприклад, П. Феденко наводить цитату з книги американця Х. Фішера, виданої у Нью-Йорку в 1927 р., де очевидець згадував: "Треба зауважити дивну річ, що транспорту харчових продуктів, наладовані в Києві й Полтаві, мусили їхати сотні кілометрів, щоб дійти до голодуючих над Волгою, замість того щоб їх перевезти недалеко в губернії Одеську та Миколаївську, де тоді лютував страшний голод" [103]. За офіційними даними у період з жовтня 1921 по вересень 1922 р. з України до РРФСР та інших республік було вивезено 28,5 млн пудів хліба, що становило 36,1% зібраного в УРСР у 1921/1922 р. як продподаток [11].

Народний опір складанню продподатку призвів до того, що навесні 1922 р. в Україні склалася парадоксальна ситуація: внаслідок "активної діяльності" органів стягнення продподатку значна частина селян-землеробів перебувала за ґратами в той час, коли держава була зацікавлена у проведенні вісняної сівби вчасно і в повному обсязі, оскільки від цього залежав процес збирання продподатку з наступного врожаю. Тому вже 5 квітня ВУЦВК прийняв постанову "Про звільнення засуджених за невиконання продподатку". Згідно з цим документом всі неплатники продподатку, які знаходилися у попередньому ув'язненні чи відбували покарання у вигляді позбавлення волі, звільнялися для проведення весняних польових робіт. Показово, що звільнення не супроводжувалося поверненням конфіскованого у селян майна. Окремо зазначалося, що на осіб, які "здійснили продподаткові порушення з явно злісною або контрреволюційною метою", постанов не розповсюджувалася.

Водночас радянський уряд намагався діяти й економічними засобами. Перш за все з метою спростити процес сплати податку 11 квітня 1922 р. ВУЦВК та РНК України видали декрет "Про єдиний натуральний податок на продукти сільського господарства на 1922–1923 рр.", яким замість окремих натуральних податків 1921–1922 р. передбачався єдиний натуральний податок на продукти сільського господарства. За одиницю обчислення брався пуд жита. Податок селяни мали вносити продовольчим та кормовим хлібом, насінням олійних культур, картоплею, сіном та салом. Незважаючи на неврожаї та голод, селянство України в 1922/1923 р. було зобов'язане здати продподаток загальним розміром 140 млн житніх одиниць. Норму заміни жита іншими продуктами повинен був визначати Наркомат продовольства. Розряди обкладання по губерніях встановлював Раднарком; у повітах — губвиконкоми; у волостях — повітові виконавчі комітети. Складання податкових списків покладалося на волвиконкоми та сільські ради. Декрет зобов'язував селян-платників податку здачу податку одразу ж після збирання врожаю. Селяни, які не здали податок у повному обсязі, мали притягатися до

відповідальності в адміністративному та судовому порядку. Окрім того, згідно постанови ВУЦВК "Про недоплати продподатку" від 12 квітня 1922 р. продподаток, який не було внесено селянами до 15 січня, зараховувався як недоплата з нарахуванням 2% пені на місяць. Сплачувати недоплату та пеню селяни повинні були у наступному податковому році (але до 1 вересня 1922 р.). Якщо ж "за господарчою потужністю" платника можливе негайне стягнення податку, то відносно таких осіб могли застосовуватися "всі засоби адміністративного та судового впливу". Щоправда, з постанови залишалось незрозумілим, хто і за якими критеріями повинен був визначати "господарчу потужність" селянських господарств.

У значній частині літератури, присвяченої не-півським перетворенням, простежується намагання уникнути розгляду питань про "розкуркулення" селянства у першій половині 20-х років. Більшість авторів аксіоматично вважає, що аж до згортання непу це явище якщо й не зникло зовсім, то мало місце у таких незначних розмірах, що воно навіть не варте уваги. Аналіз документів дає підставу до інших висновків. На початку 20-х років вищі органи державної влади прийняли цілу низку постанов, які регулювали процеси "розкуркулення" більш-менш заможного селянства. Майже у кожному з них підкреслювалося, що всі ці заходи здійснюються з метою захисту так званих незаможників, огороження їх "від спроб куркульського елементу використати у своїх інтересах нові радянські закони". Іноді селяни, віднесені до категорії "куркулів", відстоюючи свої інтереси, намагалися пояснити всю згубність такої політики. Зокрема в публікаціях останнього часу наводиться раніше невідомий лист селян до В. І. Леніна, у якому говориться: "Ми, селяни-трудівники, середняки та бідняки, не були ніколи ані буржуями, ані спекулянтами..., ані п'яницями, ані кишеньковими злодіями, ані ледарями-паразитами, як вищий клас, так і нижчий, за якого тепер Ви заступаєтесь і життєву державну переобдovu яким Ви тепер доручаєте. Ми все життя працювали невпинно, не покладаючи рук, і ми, тільки ми несли на своїх плечах тягарі та погребі державні й суспільні. Багатії спритно відкупилися від несіння державних та громадських податків, а з ледарів, які з лінощів покинули свої землі та хазяйства нічому доброму не навчилися, поборництвом, злодійством, картярництвом займалися і цілком жили нашою-таки працею, нічого брати. І ось таким-то людям Ви дали довіру та владу. Сидячи при владі на місцях, вони не старалися і не стараються підняти та покращити рівень праці народу, а тільки й роблять, що грабують, відбирають нажите важкою наполегливою працею та ощадливістю. Адже ці ледарі-горлани кривдять і бідняка-трударя. Вони своїм нехлюйством та розгнущданістю озлили всіх протії Вас. Адже від Вас все це походить. Чому Ви заступаєтесь за ледарів негідників, а нападаєте... на нас, трудівників. Ми, селяни — трударі-середняки та трударі-бідняки звертаємося до Вас і просимо Вас не відбирати в нас працю і примусити ледарів працювати..." [12].

Навіть у більшовицькій пресі 20-х років іноді прохорлювалися правдиві характеристики “незаможника” — підпори радянської влади на слі: “...це п'яниця, це те ледащо, що хоче заступити місце куркуля-паразита, що тільки й поглядає в продовольчий кошик незаможника, чи не передала чого радянська влада. Дармоїд, що, одержавши допомогу, пропив її, або купив собі городське галіфе і знов кричить : нічого їсти! ...І він частенько зве куркулем працівника-середняка тільки тому, що той має коняку” [13].

Але більшовикам у проведенні своєї політики на селі більше ні на кого було спертися, як на цей непевний елемент. Прикриваючись гаслами про захист інтересів “незаможників”, вони послідовно здійснювали політику, спрямовану на ліквідацію заможних селянських господарств. Рухаючись у цьому руслі, прагнучи захистити незаможників-активістів від судового переслідування (майнової відповідальності) за їхні “дії по перерозподілу майна на селі, вчинені у боротьбі проти куркульства” до проголошення нової економічної політики, 10 травня 1922 р. ВУЦВК прийняв постанову “Про припинення справ, що виникли у зв'язку з розкуркулюванням села”. Вона містила наказ всім судовим і адміністративним установам припинити і більше не приймати до розгляду ніяких справ від осіб, що не належать до категорії незаможного селянства, про повернення їм відібраного майна, або ж компенсацію його вартості, якщо майно було відібране комнезамами, або ж за їх дорученням, до того, як набрав чинності декрет від 15 листопада 1921 р. “Про порядок ревізії та конфіскації майна приватних осіб та товариств”. Президії комітетів незаможних сілян були зобов'язані видавати “всім зацікавленим особам” (тобто тим, хто брав участь у пограбуванні своїх односельців) відповідні довідки на предмет припинення зазначених справ. Все майно, відібране у “розкуркулених” селян, закріплювалося за комнезамами, окремими незаможниками чи їх колективами. Таким чином радянська держава узаконювала пограбування одних своїх громадян іншими.

Цей процес трівав і з прийняттям влітку 1923 р. ВУЦВК постанови “Про розкуркулення села”. Більшовицьке керівництво було надзвичайно стурбоване тим, що, незважаючи на попередню політику, з переходом до непу в Україні занадто швидко відбулося відродження сильних селянських господарств, а отже, на його думку, зміцніла соціальна та матеріальна база ворогів радянської влади. Єдиний шлях до розв'язання проєлеми воно вбачало у тому, щоб вибити у селянства з-під ніг економічний ґрунт. Знайшлося і виправдання нової хвилі “боротьби з куркульством” в Україні: внаслідок того, що “боротьба з бандитизмом”, тобто з селянським рухом, набрала затяжного характеру, “процес розкуркулення... не міг бути своєчасно проведений і у багатьох випадках фактично здійснювався з порушенням... строку”, а також у зв'язку з побажаннями чергового з'їзду незаможних селян. Постанова передбачала закриття всіх справ по скаргах осіб, які підпали под розкуркулення і у яких було відібране

рухоме та нерухоме майно у період з моменту опублікування декрету від 15 листопада 1921 р. Для реалізації цієї вимоги в окружних центрах створювалися Окружні ліквідаційні комісії у складі голови — місцевого окружного прокурора та членів: представника Окружного відділу управління, Окружного земельного відділу, Окружної комісії незаможних селян та одного за призначенням Окружного виконавчого комітету. Судові та адміністративні органи, а також земельно-судові комісії мали негайно передати ліквідаційним комісіям названі справи. В свою чергу комісії зобов'язувалися у двомісячний термін ліквідувати всі суперечки. При цьому мали керуватися зовсім не нормами нещодавно прийнятого Цивільного кодексу, а “виключено міркуваннями господарської та політичної доцільності”. Щоправда селянам полишалася надія, що беззаконня коїться востаннє: “Будь-яке подальше відібрання майна у протиріччі з існуючими законами надалі карати зі всією суворістю кримінальних законів, навіть у тому випадку, якщо розкуркулення буде чинитися за мотивами, які в попередній період вважалися революційно-доцільними”.

Окрім рухомого та нерухомого майна у селян вилучали і основний засіб виробництва — землю. З метою надання цим діям законного вигляду та врегулювання процесуальних питань 11 вересня 1923 р. ВУЦВК видав постанову “Про порядок вилучення надлишків земель нетрудового користування у колишніх поміщиків та куркулів”. У постанові давалося визначення надлишків як “землекористувань, які перевищують граничні трудові норми, затверджені на підставі телеграфного розпорядження Раднаркому від 24 березня 1920 р. за № 213 губземвідділами. Надлишки земель, що надлежали “колишнім поміщикам та куркулям” і досі не були в них влучені всупереч інструкції Раднаркому від 2 квітня 1921 р. “Про закріплення земель в трудове користування”, тепер відбиралися у відповідності із зазначеною постановою. Порушення справ про відібрання надлишків земель згідно з постановою покладалося на сільради та місцеві комітети незаможних селян. Земельно-судові комісії повинні були вирішувати справи “в особливо прискореному порядку” до 15 лютого 1924 р.

Отже, всупереч головним програмовим засадам нової економічної політики, проголошеним з найвищих державних трибун, в Україні аж до початку 1924 р. послідовно здійснювався курс на “обмеження” всіх більш-менш заможних приватних селянських господарств, тобто на знищення як класу основних виробників сільгосппродукції. З іншого боку, іноді застосовувалися заходи, спрямовані на полегшення податкового тягаря, щоправда лише для вузького прошарку селянства. У зв'язку з цим можна згадати, наприклад, постанову ЦВК та РНК СРСР від 24 серпня 1923 р., якою надавалися податкові пільги найбіднішому селянству. Від сплати єдиного сільсько-господарського податку звільнялися всі господарства як одноосібні, так і колективні, які не мали худоби, якщо у них на одну ідця припадало не більше 3/4 де-

сятин землі. Від податку могли звільнитися також інші "наймалопотужніші стосовно забезпеченості землею чи худобою" господарства. Але водночас державою передбачалися значні обмеження щодо надання цієї пільги: "загальна сума належного податку з господарств, звільнених від сплати його..., не повинна перевищувати 5% податку, що припадає на республіку, губернію чи область в цілому". Зрозуміло, що насправді господарств, які б могли претендувати на звільнення від сплати податку, було набагато більше. Крім того, показово, що в Росії ця постанова була опублікована і відповідно запроваджена в дію негайно після її прийняття, а в Україні — лише за три місяці, коли врожай уже було зібрано і значну частину продподатку сплачено.

До нашого часу серед істориків тривають суперечки щодо наслідків прийняття "нового курсу" та введення продподатку. Корені суперечок закладалися ще на початку 20-х років. Самі керівники радянської держави часто розходилися в оцінках з цього приводу. Так, В. І. Ленін у доповіді на IV конгресі Комінтерну 13 листопада 1922 р. зазначав, що після прийняття непу "...селянство за один рік не тільки подолато голод, але й здало продподаток у такому обсязі, що ми тепер вже одержали сотні мільйонів пудів, і при тому майже без застосування насильства. Селянські повстання... майже зовсім припинилися. Селянство задоволене своїм теперішнім становищем". Але керівник радянської держави, очевидно, кривив душею, прагнучи прикрасити ситуацію перед представниками "світового комуністичного руху". Спростовуючи цього ствердження, Л. Д. Троцький у таємному листі до членів ЦК та ЦКК РКП(б) 8 жовтня 1923 р. писав: "Страшна невідповідність цін при тягареві єдиного податку, важкого головним чином своєю неузгодженістю з реальними господарчими відносинами, викликала знову надзвичайне незадоволення селян" [14]. Він мав підстави для таких висновків. У 1921–1923 рр. повстанський рух в Україні помітно активізувався. Навіть ті селяни, які не брали у ньому активної участі, прихильно ставилися до повстанців. Селянський повстанський рух набув такого розвитку, що у травні 1922 р. українські чекисти одержали наказ ігнорувати кримінальний бандитизм і боротися лише з політичним, "який по своїй природі є класове явище і тому, що селянство антикомуністичне, являє собою певну загрозу існуючому радянському ладу". Про масштаби антибільшовицького селянського руху свідчить той факт, що у боях 1921–1923 рр. загинуло, за деякими даними, близько 40 тис. повстанців, біля тисячі отаманів [15]. Певно, ці цифри дещо перебільшені, але все ж вони дають деяке уявлення щодо ситуації в Україні. Масовий збройний опір українських селян тривав до осені 1923 р., коли більша частина загонів та їхніх ватажків вийшла з лісів і здалася владі [16]. Однак окремі групи та особи зброї не склали. Архівні матеріали та література містять згадки про повстанські організації під проводом Галаки (1923) та С Несукая (1924) на Чернігівщині, повстанський загін начолі з

учителем Дерещуком на Уманщині (до 1924 р.), селянський загін у с. Дравовому на Полтавщині тощо [9].

Незважаючи на складення зброї переважною більшістю повстанців, радянська держава прагнула забезпечити правові засади своєї недоторканості на майбутнє. З цією метою 5 вересня 1923 р. ВУЦВК прийняв постанову "Про надзвичайні заходи охорони революційного порядку", за своїм змістом дуже схожу на Виключні положення 1881 та 1892 рр., які застосовувалися царським урядом для боротьби з масовими проявами народного невдоволення наприкінці XIX–на початку XX ст. Але радянський різновид виключних положень за своїм змістом був значно жорсткішим і брутальнішим. Постановою передбачалася можливість застосування надзвичайних заходів у формі запровадження виключного, або ж воєнного стану.

Виключний стан міг бути запроваджений: а) у випадках контрреволюційних виступів та інших посягань на робітничо-селянську владу та її окремих представників чи явної загрози таких виступів та посягань; б) у випадках невиконання чи протидії законним розпорядженням влади з боку окремих громадян, оскільки ці правопорушення загрожують набутти масового характеру; в) у випадках масових посягань на особу та майно громадян; г) у випадках, коли нормальне життя порушене надзвичайними стихійними лихами; д) як засіб переходу до нормального порядку у місцевостях, що перебували на воєнному стані. З наведеної статті видно, що запровадження виключного стану в першу чергу мало бути спрямоване саме на боротьбу з антибільшовицькими виступами, випадками спротиву існуючому режимові. Виключний стан у разі його введення поширювався на всю губернію або ж на окремі округи, райони чи міста. Під час його дії вся влада, яка досі належала виконавчим комітетам, повинна була зосереджуватися у їх президіях. Останні наділялися широкими повноваженнями, в тому числі й правом накладати адміністративні стягнення у вигляді: 1) позбавлення волі на строк не більше, як 3 місяці, чи примусових робіт без позбавлення волі на строк до 6 місяців, або ж штрафу до 5 000 карбованців золотом та 2) висилання за межі губернії чи окремих її пунктів на строк дії виключного стану осіб, що були визнані небезпечними для громадського порядку, або ж висилання таких осіб на той же час у визначені місця губернії без права самовільного пересування. Окрім того, президії виконкомів у разі запровадження виключного стану наділялися правом призупиняти роботу підприємств, дію громадських та приватних закладів, а також призупиняти дію правил про товариства, союзи, збори, з'їзди та пресу. Наслідком досвіду, набутого більшовиками під час громадянської війни, був пункт про можливість введення інституту "десятихатників" — людей, які б особисто відповідали за дії своїх сусідів, односельців, — тобто заручників. За суттю це було відновлення селянської кругової поруки. Нарешті, за рішенням президій виконкомів "з метою вилучення зброї у населення" могли здійснюватися масові обшуки та облави.

Інший різновид надзвичайних заходів — військовий стан — міг оголошуватися у випадках, коли дана місцевість ставала театром військових дій, чи набувала особливо важливого значення для військових цілей, або ж у випадках, коли “для охорони чи відновлення революційного порядку” (тобто для боротьби з повстанським рухом) заходи виключного стану виявлялися недостатніми. Замість виконавчих комітетів у місцевостях, де був оголошений військовий стан, повинні були утворюватися Революційні військові комітети, до складу яких неодмінно повинен був входити командуючий всіма військовими силами на даній території. Крім того, поряд зі звичайними судами тут утворювалися Революційні трибунали. Військові комітети наділялися правом застосовувати в адміністративному порядку покарання у вигляді: 1) позбавлення волі на строк до 6 місяців чи примусових робіт терміном, що не перевищує одного року; 2) штрафу до 10 000 карбованців золотом; 3) конфіскації всього або частини майна; 4) адміністративного вислання на увесь час дії військового стану, причому виконання рішення про вислання, а також розміщення висланих покладалося на органи НКВС. Крім того, військові комітети могли передавати на розгляд губернських ревтрибуналів окремі кримінальні справи, а також вилучати із загальної підсудності з переданням до ревтрибуналів окремих категорій справ, про що треба було оголошувати наперед; здійснювати ревізію майна, забороняти ввезення та вивезення тих чи інших предметів; у виключних випадках, за умов відсутності зв'язку з РНК та ВУЦВК оголошувати мобілізацію та встановлювати інші воєнні повинності.

Усі види надзвичайних заходів, за винятком запровадження воєнного стану на театрі військових дій, мали вводитися постановою ВУЦВК або Раднаркому на термін, що б не перевищував трьох місяців (щоправда, він міг і подовжуватися рішенням цих же органів).

Таким чином, аналізуючи документи, можемо дійти висновку, що радянська держава вже на початку 20-х років заклала правовий підмурок до системи жорстокої експлуатації селянства та придушення будь-яких проявів невдоволення здійснюваною політикою. З юридичної точки зору дії більшовицькою керівництва були цілком законними, оскільки прийняття означених законодавчих актів входило до компетенції вищих органів державної влади. Мабуть, маючи на увазі подібну ситуацію, відомий французький філософ XVIII ст. Жюльєн Офре де Ламетрі писав: “Те, що пов'язане із законом, є право. Але само по собі це право не є ані правом розуму, ані правом справедливості, це — право сили” [16]. Приймаючи розглянуті

вище постанови, керівники радянської України порушували природне право селян на отримання зі своєї праці справедливого зиску, який давав би можливість досягти достатнього рівня добробуту для себе та членів своєї родини. Політика ж органів влади привела до того, що у 1921–1922 рр. від голоду в Україні загинуло за деякими підрахунками до 2 млн чоловік [9]. У перші роки непу українське селянство вдалося до останньої спроби відстояти свої права, але їхній опір було зламано. Це, з одного боку, означало поразку селян, але, з іншого, як це не парадоксально, до деякої міри сприяло стабілізації економічної ситуації, певною піднесенню сільськогосподарського виробництва.

Опрацьовуючи питання правової політики щодо селянства, радянські керівники не спиралися ні на розум (адже нерозумно, недоцільно порушувати основи економіки країни), ні, тим більше, на поняття справедливості. Все заступала ідея “диктатури пролетаріату”.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Валентинов Н. (Н. Вольский)*. Новая экономическая политика и кризис партии после смерти Ленина.— М., 1991.
2. *Бунич И. Л.* Золото партии: Историческая хроника.— Спб, 1992.
3. 1-й Всукраинский съезд деятелей юстиции // Вестник советской юстиции.— 1922.— № 2.
4. *Ленин В. И.* Жоклад о продовольственном налоге, 22 мая: X конференция РКП(б), 26–28 мая 1921 г. // Полн. собр. соч.— Т. 43.
5. *Ленин В. И.* О продовольственном налоге (Значение новой политики и ее условия) // Там же.
6. *Мовчан О. Н.* Трудящиеся УССР в борьбе с продовольственным кризисом при переходе к нэпу.— Киев, 1988.
7. О замене продразверстки натуральным налогом. Резолюция X съезда РКП(б) // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Т. 2.— М., 1983.
8. *Белый П. Ф.* Сотрудничество Украинской ССР с РСФСР и другими братскими республиками в восстановлении народного хозяйства (1921–1925 гг.).— Киев, 1976.
9. *Соловей Д. Ф.* Голгота України Ч. 1. Московсько-більшовицький терор в УРСР між першою та другою світовою війною.— Дрогобич, 1993.
10. *Феденко П.* Український громадський рух у XX столітті.— Подєбради, 1934.
11. *Народное хозяйство Украины в 1921/22 гг.*— Харьков, 1923.— Р. VII.
12. *Документы русской истории* // Источник.— 1993.
13. *Вісті ВУЦВК.*— 1921, 25 грудня.— с. 184.
14. *Внутрипартийные дискуссии 20-х гг.* // Известия ЦК КПСС.— 1990.— № 5.
15. *Третій Всеукраїнський з'їзд Рад.* Стенографічний звіт.— Харків, 1932.
16. *Право України.*— 1996.— № 7.— С. 90.